

2. Фауна губоногих багатоніжок налічує 27 видів, в т. ч. 10 рідкісних та дуже рідкісних для заповідника.

3. Зміни видового складу та домінуючих видів багатоніжок в досліджуваний період вказують на тенденції перебудови заповідних екосистем в напрямку формування більш складних природних ценозів із добре вираженою мозаїчністю та різноманітністю біотопів.

Література

- Косьяненко Е.В., Черный Н.Г. (1996): Некоторые аспекты питания двупарноногих многоножек (Diplopoda) в Каневском природном заповеднике. - Запов. справа в Україні. 2: 59-69.
- Кришталь О.П. (1947): Канівський біогеографічний заповідник. - 36. праць Канів. біогеогр. запов. 1 (1): 79-80.
- Кришталь О.П. (1949): Багатоніжки Канівського біогеографічного заповідника. - Труды Канів. біогеогр. запов. (Наук. зап. Київ. держ. ун-ту). 8 (6): 13-26.

- Локшина И.Е. (1969): Определитель двупарноногих многоножек (*Diplopoda*) равнинной части европейской территории СССР. М.: Наука. 1-77.
- Черный Н.Г. (1988): Находка *Oxidus gracilis* (C. L. Koch) (*Diplopoda*, *Proterspermophora*) на Украине. - Вестн. зоол. 4: 86.
- Черный Н.Г. (1989): Предварительная эколого-фаунистическая характеристика диплопод (*Diplopoda*) Каневского заповедника. - Пробл. общ. и молек. биол. К.: Либідь. 68-72.
- Черный Н.Г. (1990): Многоножки (*Diplopoda*, *Chilopoda*) Лесостепи Украины (эколого-фаунистический анализ). - Дисс. ... канд. биол. наук. К.: 1-238.
- Чорний М.Г. (1991): Поширення та особливості екології ківсяка *Leptoilulus proximus* (Něm.) (*Diplopoda*, *Julidae*) у зоні лісостепу України. - Вісн. Київ. ун-ту. Хіміко-біол. науки та науки про землю. 4: 30-33.
- Черный Н.Г. (1992): Многоножки. - Флора и фауна заповедников. 50: 6-11.
- Чорний М.Г. (1992): Поширення та особливості екології сірого ківсяка (*Diplopoda*, *Julidae*) у зоні лісостепу України. - Пробл. загальної та молекулярної біології. 10: 40-43.
- Черный Н.Г., Головач С.И. (1993): Двупарноногие многоножки равнинных территорий Украины. Киев. 1-58.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА

Л.О. Чорна

Канівський природний заповідник

Дослідження історії заснування та діяльності Канівського природного заповідника сприяє розкриттю суттєвої частини історії становлення і розвитку заповідної справи в Україні. Для правдивого її відтворення велике значення мають як опубліковані (літературні) джерела, так і архівні документи. Вони доповнюють одне одного, допомагають, шляхом зіставлення та аналізу, створити більш-менш цілісну та достовірну історію 85-річного функціонування Канівського заповідника.

Джерела дослідження історії Канівського природного заповідника умовно можна розділити на декілька груп, що об'єднуються як в хронологічному, так і в тематичному плані.

Найперше – це офіційні повідомлення та публікації науковців, що стояли біля витоків заповідника (1920-ті – початок 1930-х рр). Вони здійснювалися паралельно із організаційними заходами по його створенню і містять хоч і невеликий, але цінний фактичний матеріал про початковий період в історії заповідника.

Так, уже 5 серпня 1923 р. газета “Вісти ВУЦВК” (офіційний орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету) в розділі “Хроніка” інформувала, що Колегія Наркомзему 30 липня 1923 р. доручила Лісовому Управлінню за участю представника Наркомату освіти через відділ охорони пам'ятників старовини розглянути подані Науковим Комітетом положення про організацію Держзаповідника в районі могили Тараса Шевченка. У зв'язку з прогресуючими ерозійними процесами планувалося, за допомогою державних та місцевих коштів, заповідник “засадити лісом і провести меліорацію на ньому.” Із чого можна зробити висновок, що, попри різноманітну наукову цінність, територія майбутнього заповідника була зоною “екологічного лиха” і вимагала невідкладних меліоративних заходів.

Науковці регулярно знайомили громадськість, як просувалася робота по створенню заповідника. Публікації в центральній пресі містили обґрунтування необхідності заснування заповідника. Фактично, обнародувалися основні положення доповідної записки В.В. Різниченка до секції охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему, яка повністю опублікована була лише у 1963 р. (Тар. Шевч. Док. і мат., 1963). Зокрема, у вересні 1923 р. професор О.А. Яната висвітлив перші кроки по організаційному становленню заповідника, який планувався під назвою “Перший Державний Лісовий заповідник України імені Т. Шевченка” (Яната, 1923).

Уже 1924 р. було зроблено відведення землі, виділено кошти, підготовано проект урядової постанови. Все це широкому загалу повідомляла стаття В. Скрипчинського в газеті “Культура і побут” (додаток до “Вісти ВУЦВК”).

Комісію по заснуванню заповідника очолював Анатолій Зінов'євич Носов. Саме він мав найбільш повну інформацію про роботу науковців в цьому напрямку. Тому надзвичайно цінною є його стаття у науковому двомісячнику українознавства “Україна” (Носов, 1925). В частині обґрунтування необхідності організації заповідника А.З. Носов, як і попередні автори, використовує аргументи В.В. Різниченка, посиляючись на автора. Далі А.З. Носов детально висвітлює етапи діяльності українських вчених по реалізації планів заповідання Канівських гір. Вперше прозвучала думка, що заповідник не повинен бути вузько лісовим, як передбачав Наркомзем. Саме в цей період викристалізувалася ідея створення лісостепового заповідника.

Організатори заповідника одночасно проводили наукові дослідження його території. Окремі розпоро-

шені дані про заповідник, як природоохоронну установу, стан його території, можна почерпнути із наукових публікацій В.В. Різниченка (1924), М.В. Шарлеманя (1933), М.М. Годліна (1928).

Зокрема, В.В. Різниченко описує обставини, що спонукали його порушити клопотання про негайне заснування заповідника в околицях Шевченкової могили. Разом з тим, він повторює основні положення своєї “доповідної записки” до секції охорони природи, визначає основні напрямки роботи майбутнього заповідника.

Керівник уже існуючого заповідника “Конча-Заспа”, а також дослідник і один із активних організаторів Лісостепового заповідника зоолог М.В. Шарлемань не обмежується переліком орнітологічних об’єктів заповідника, а називає імена деяких науковців, що вивчали цю територію, прізвище директора, окремі експонати музею, короткий опис будинків та зелені насадження на садибі заповідника.

Учасник наукової експедиції, організованої у 1926 р. Сільськогосподарським науковим комітетом Наркомзему, М.М. Годлін, вивчаючи ґрунти Державного лісостепового заповідника, дає назви та детальний опис урочищ заповідника, що є цінним матеріалом для дослідження його топоніміки, крізь призму якої можна почерпнути деякі історичні відомості з історії Канівських гір.

Пожвавився випуск природоохоронної літератури після створення у 1928 р. Українського Комітету Охорони Пам’яток Природи (УКОПП). З’явилися узагальнені видання природоохоронного спрямування з інформацією про заповідні об’єкти, в тому числі – і про Державний лісостеповий заповідник імені Т.Г. Шевченка. Насамперед, це брошура Євгена Лавренка (інспектора Харківської краєвої інспектури охорони пам’яток природи). Автор подає короткі описи існуючих природних заповідних територій України. При цьому не виділяє окремо заповідники державного та місцевого значення. Про Лісостеповий заповідник імені Шевченка повідомляється, що він “утримується з державного бюджету (по лінії Наркомзему)”. За даними Є. Лавренка, в заповіднику – дубово-грабовий ліс, крім того, він “репрезентує загальний ландшафт правого первісного берега Дніпрові долини”. Помилково вказується площа заповідника – 2000 десятин, а від фрази “тут і Шевченкова могила” складається враження, що автор вважає територію могили частиною заповідника (Лавренко, 1927).

Ці дані про заповідник повторив у своєму виступі на Всеросійському з’їзді з охорони природи (Москва, 1929 р.) професор Г. Аверін (Труды... 1930). Важливо, що промовець відніс Державний лісостеповий заповідник імені Т.Г. Шевченка до заповідників державного значення.

У виданні, яке здійснила у 1930 р. Дніпропетровська краєва інспектура по охороні пам’яток природи під керівництвом проф. М. Акімова “Охороняймо пам’ятки природи”, заповідник згадується дуже коротко у розділі “Пам’ятки географічні та геологічні”, знову помилково вказується площа – 2200 га.

Ці різночитання пояснюються тим, що на той час заповідник, як природоохоронна установа, ще не нала-

годив своєї роботи. Після того, як восени 1930 р. до роботи приступив директор Г.Б. Спокойний, ситуація змінилася. Відповідно до розмежування території заповідника, проведеного 5 райкомісією по націоналізації землі у 1924 р., здійснювалася охорона лісових масивів, розпочалися планомірні наукові дослідження заповідника. Це дало змогу мати достовірні дані стосовно його стану та різносторонньої діяльності. У першому реєстрі заповідників, який уклав видатний природоохоронець і ботанік Михайло Шалит (1932), коротко описуються Канівські геологічні дислокації, дається лаконічна характеристика лісового масиву, згадуються археологічні дослідження. Вказуються перспективні напрямки наукової роботи: дослідження метеорологічних умов району, процеси утворення ярів та їх закріплення. Зазначено, що заповідник засновано 1923 р. і він належить НКЗС України, загальна площа – біля 1040 га.

Зовсім мало фактичної інформації про діяльність заповідника як природоохоронної установи – у “Збірнику праць Середньодніпровського державного заповідника” (1937). У розділі “Робота і завдання Середньодніпровського державного заповідника” згадується, що ініціатива створення заповідника належить академіку В.В. Різниченку. Помилково вказується рік заснування – 1929. Загальна площа заповідника на той час становила 1260 га. Звичайно, лаконічність інформації спричинена, насамперед, суспільно-політичними обставинами 1930-х рр., коли багатьох організаторів заповідної справи було репресовано і, називаючи якогось вченого, автори видання не могли бути впевненими, що завтра згадане ім’я не буде затавроване.

До другої групи опублікованих джерел можна віднести статті науково-популярного характеру з кінця 1940-х до початку 1970-х рр. Всі вони мають лише загальні відомості про заповідник з природничої сторони і не несуть ніякої інформації про історію заповідника.

Із цього ряду робіт необхідно виділити працю О.П. Криштала, який вперше комплексно описав заповідник, його територію, географічне розташування, геологію, палеонтологію, рослинність та фауну у роботі “Канівський біогеографічний заповідник” (1947). Однак історії його створення та діяльності вчений не приділив достатньо уваги, зазначивши, що “Питання про організацію Канівського заповідника було порушено ще в 1923 році. Проте, роботу свою, як самостійна одиниця, він починає лише 1931 року” (Кришталь, 1947). Ця фраза спричинила до того, що пізніше деякі автори 1931 р. вважали часом заснування заповідника. О.П. Кришталь сухо констатує приєднання, а потім виведення “Кончі-Заспи” із складу заповідника. Вчений, який із 1932 р. працював спочатку у “Кончі-Заспі”, а потім у Середньодніпровському заповідниках, не називає жодного прізвища його організаторів та співробітників. Зокрема, В.В. Різниченко згадується лише як дослідник Канівських геологічних дислокацій та автор однієї із теорій їх походження. Такий виклад історії заповідника пояснюється тим, що багато природоохоронців, причетних до Канівського заповідника, були репресовані у 1930-х рр. (А.З. Носів, О.А. Яната, В.В. Станчинський та ін.)

і давати позитивну оцінку їх діяльності було небезпечно. Цінним у статті є те, що вона супроводжується ґрунтовним списком наукових праць – досліджень Канівського заповідника. Подано малюнок будинку академіка М.Ф. Біляшівського, де на той час знаходилися лабораторії заповідника.

Звичайно, не можна досліджувати лише сучасну історію заповідника, не знаючи, хто і коли жив на цій території в минулому, чим займалися люди, як це вплинуло на подальший розвиток цієї місцевості. Крім того, заснування заповідника з самого початку передбачало і збереження пам'яток історії. Починаючи із 1940-х рр., крім наукових здобутків природничого спрямування, вийшла ціла низка праць стосовно давньої історії території Канівського заповідника, серед яких необхідно відзначити праці Г.Г. Мезенцевої (1968) та М.М. Бондаря (1959, 1971).

У 1970-х рр. з виходом ряду партійно-радянських постанов щодо природоохоронної діяльності, дослідження по цій тематі активізувалися. Із низки збірок, присвячених охороні природи в Україні, лаконічністю і достовірністю відзначається інформація про заповідник у праці М.А. Воїнственського та С.М. Стойка (1977).

Необхідно також відзначити спільне видання видатних діячів природоохоронної справи 1950–1970-х рр. академіка І.Г. Підоплічка та завідуючого відділом заповідників Комітету Ради Міністрів УРСР з охорони природи О.К. Ющенка (1976), а також окрему статтю О.К. Ющенка у книзі “Заповідники УРСР” (1985). Автори правильно вказували рік заснування заповідника та його територіальні зміни протягом існування.

Починаючи із 1970-х рр., побачило світ кілька видань з охорони природи по окремих областях України. Як правило, матеріал у них подається у загальних рисах і не містить ніяких раніше неопублікованих даних.

У 1980-х рр. співробітник заповідника А.Л. Продченко зайнявся дослідженням архівних матеріалів. На основі цих документів та згаданих вище публікацій засновників заповідника вийшла спільна стаття А.Л. Продченка та М.Г. Чорного (1993), в якій вперше комплексно розглядалися історичні та наукові аспекти діяльності Канівського заповідника.

Сучасний дослідник історії заповідної справи В.С. Борейко (1995, 1997, 2001) доповнив ці дослідження новими архівними даними.

Однак, незважаючи на ці публікації, З.П. Тарахан-Бережа (1998) у дослідженні, присвяченому історії могили Тараса Шевченка, вважає, що діяльність вчених по заповіданні території в околицях могили Т.Г. Шевченка завершилася проголошенням історико-культурного заповідника біля могили Тараса Шевченка у 1925 р. Заснування ж нинішнього Канівського природного заповідника відносить до пізнішого часу. Забігаючи наперед, мусимо підкреслити, що це твердження спростує ціла низка архівних документів (Чорна, 2003).

У збірниках документів історія Канівського природного заповідника не знайшла свого відображення. Лише завдяки тому, що територія заповідника спочатку включала і могилу Тараса Шевченка, згаданий рані-

ше лист геолога В.В. Різниченка до секції охорони природи, оригінал якого знаходиться у фондах відділу рукописів Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка, був надрукований у збірнику документів, присвячених Т.Г. Шевченку (Тар. Шевч. Док. і мат., 1963).

Таким чином, до кінця 1990-х рр. опубліковані матеріали висвітлювали лише окремі аспекти створення та функціонування Канівського природного заповідника. Саме на новознайденних архівних матеріалах, які ще не були в науковому обігу, базуються статті співробітників заповідника, які вийшли протягом останніх років (Чорна 2002, 2003, 2004а, 2004б, 2004в, 2004г, 2005, 2007; Чорний, 1999, 2002, 2004г, 2007).

Основним джерелом дослідження історії заповідника є документальні матеріали центральних архівів Києва та Державного архіву Черкаської області.

Оскільки заповідник створювався Народним Комісаріатом Земельних Справ, то найбільше документів про його заснування та діяльність (до 1939 р.) відклалися у фонді № 27 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Вони розкривають складний процес створення природних заповідників в умовах економічної розрухи, переважної неписьменності населення, яке не розуміло необхідності вилучення значних масивів земель із господарського користування. У зазначеному фонді знаходяться протоколи Комісії СГНКУ по створенню Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка, доповідні записки про діяльність заповідника “Конча-Заспа”, яка у 1933–1934 рр. разом із Лісостеповим утворювала єдиний Середньодніпровський заповідник.

Особливо цікавим і цінним є “Акт обстеження заповідника 2–3 вересня 1930 року” різновідомчою комісією, створеною з ініціативи Наркомзему після заснування Археологічного заповідника (Ф. 27, опис 11, справа 1291). Тут детально описуються етапи організації заповідника, територія (назва урочища, площа), що ввійшла до його складу. В цій же справі – протокол засідання Президії Всеукраїнського археологічного комітету (05.09.1930) під головуванням академіка О.П. Новицького з принциповою згодою на приєднання Археологічного заповідника до Лісостепового з умовою, щоб Наркомзем краще налагодив охорону заповідної території.

У фонді Наркомзему зберігаються також особові справи учених-природоохоронців, завдяки ентузіазму яких приймалися природоохоронні закони, створювалися заповідники. Детальніше про діяльність вчених у складі Комісії по охороні природи засвідчують документи Ф. 1230 (Сільськогосподарський Науковий Комітет Наркомзему).

Контролюючи функцію стосовно дотримання заповідного статусу особливо цінних природних територій мав Народний Комісаріат Освіти (Ф. 166). Його фонд зосереджує матеріали про діяльність Держзаповідника Дніпрової заплави “Конча-Заспа”; протоколи та звіти Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи... В описі 12 згаданого фонду цінну інформацію несуть особові справи вчених: академіка В.В. Різниченка, про-

фесора М.В.Шарлеманя та інших ентузіастів заповідної справи.

Із 1931 по 1934 рр. природні заповідники системи Наркомзему перебували у віданні Всеукраїнської Академії Сільськогосподарських наук (ВУАСГН). У Ф. 1055 (ВУАСГН) – плани робіт природних заповідників, кошториси, листування, що дає змогу висвітлити діяльність заповідників у цей період.

На жаль, з 1933 р. спостерігається значна прогалина зафондованих документів і матеріалів, яка, вочевидь, пов'язана із масовими репресіями в країні. Світло проливають на функціонування заповідників у цей період лише короткі статистичні дані (річна звітність науково-дослідних установ 1935, 1936, 1938 рр.), які зосереджені у Ф. 318 (Управління народно-господарського обліку).

Фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України акумулюють матеріали, що розкривають складні суспільно-політичні умови діяльності українських вчених у 1930-х рр. У Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України) – протоколи Комісії Політбюро ЦК КП(б)У про роботу ВУАН, ВУАСГН, НКО, матеріали про ліквідацію Державного заповідника Дніпрової заплави “Конча-Заспа”. Документи показують наростаючу реакцію у суспільстві, виставлення на перший план у роботі заповідників відповідність “потребам соціалістичного будівництва”. У Ф. 263 (колекція позасудових справ) – справи репресованих осіб, причетних до природно-заповідної роботи в Україні. Хоча матеріали не містять даних стосовно діяльності природних заповідників, а лише звинувачення кримінально-політичного характеру, вони показують, яким чином були ліквідовані активні організатори та співробітники природних заповідників. Тут знаходяться справи колишніх співробітників заповідника Валентини та Ігоря Слефогтів, керівника Комісії по створенню заповідника А.З. Носова, одного із дослідників – зоолога А.К. Шепе.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського серед багатогранного масиву докуменів Ф. X (Національна Академія наук України) необхідно виділити матеріал про наукові дослідження природних заповідників Комплексними експедиціями ВУАН на початку 1930-х рр. Зокрема, тут зібрана детальна інформація про підготовку та проведення такої експедиції влітку 1931 р. у Державному лісостеповому заповіднику імені Т.Г. Шевченка.

На початку 1920-х рр. нинішня територія Канівського заповідника належала до Київської губернії. У Державному архіві Київської області Ф. 112 (Київський окрвиконком) зберігає матеріали про заснування Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка (довідні записки про занедбаність Тарасової гори, протоколи Комісії по організації заповідника). Ф. 943 (5-а райкомісія по націоналізації землі на Правобережжі) містить документи про відведення землі під заповідник, відношення селян до заповідної справи (матеріали засідань комісії по визначенню меж заповідника, протоколи сходок громади с. Пекарі, частину земель якого збиралися відчужувати під заповідник тощо).

Історія Канівського заповідника, після передачі його Київському державному університету імені Т.Г. Шевченка, частково відображена у Державному архіві м. Києва (Ф. Р-1246 /Університет/). Опис 10 (географічний факультет), опис 19 (геолого-грунтознавчий факультет), опис 20 (біологічний факультет) подають матеріали про повоєнну відбудову заповідника, перебування студентів на навчальній практиці, тематику досліджень науковцями Університету стосовно Канівського заповідника. Частина Університетського архіву (особові справи співробітників, в тому числі – науковців, які працювали у заповіднику) перебуває у центральному приміщенні Університету.

Значний масив документів про післявоєнну історію заповідника виявлено у фондах Державного архіву Черкаської області. Особливу цінність має Ф. Р-3700 (Канівський державний заповідник), який охоплює період із лютого 1944 р. по 1972 р. Крім того, є картосхеми заповідної території 1926–1927 та 1935–1936 рр. Фонд включає листування із Київським державним університетом ім. Т.Г. Шевченка, матеріали виробничих нарад, накази ректора, протоколи засідань Вченої ради, плани та звіти з наукової роботи, матеріали про господарську діяльність тощо.

У цьому ж архіві Ф. 131 (Інспектура народної освіти Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів) знаходяться протоколи засідань Черкаського окружного комітету з охорони пам'яток природи, доповіді про стан охорони природи в окрузі за 1925–1927 рр., листування із ВУАН та Дніпропетровською краєвою інспектурою по охороні пам'яток природи та створення природних заповідників.

На жаль, через відсутність приміщень, обласний архів перестав комплектувати подібні фонди, тому, на нашу думку, багато цінних документів з 1970 р. і по сьогоднішній день втрачено. Цю прогалину частково заповнюють “Книги наказів”, які ведуться і зберігаються у заповіднику з 1944 р.

У бібліотеці Канівського природного заповідника знаходяться щорічні “Літописи природи”, започатковані після відновлення заповідного статусу у 1968 р. Вже у першому томі “Літопису” (1969–1970 рр.) подаються копії державних документів післявоєнного часу (1944–1969 рр.), що стосуються функціонування заповідника. Тривалий час, до 1985 р. включно, крім результатів наукових досліджень, у “Літописі” детально фіксувалася хронологія подій у заповіднику. Відновлено ведення цього розділу лише у 2003 р., але в значно лаконічнішому форматі.

Таким чином, літературні та архівні дані дають змогу в цілому висвітлити 85-річну історію заповідника. Однак ще залишається багато “білих плям”, зокрема, періоду 1920–1940-х рр., які потребують подальшого дослідження.

Література

Бондарь Н.М. (1971): Прошлое Канева и его окрестностей. К.: КГУ. 1-171.

- Борейко В.Е. (1995): История заповедного дела в Украине. К. 1-183.
- Борейко В.Е. (1997): История охраны природы Украины. X век - 1980. К. 1: 1-304.
- Борейко В.Е. (2001): История охраны природы Украины. X век - 1980. Изд. второе, дополненное. 1-349.
- Воїтвенський М.А., Стойко С.М. (1977): Охорона природи. Посібник для вчителів. К., Радянська школа. 17.
- Годлін М.М. (1928): Грунти Державного Лісо-Степового Заповідника ім. Шевченка. (Окрема відбитка). - Матеріали до охорони природи на Україні. Харків. 1: 101-104.
- Збірник праць Середньодніпровського державного заповідника / Відпов. редактор Г.С. Семенов. Київ-Полтава, 1937. 1: 3.
- Кришталь О.П. (1947): Канівський біогеографічний заповідник. - Зб. праць Канівського біогеографічного заповідника. Київ: КДУ. 1 (1): 3.
- Лавренко Є. (1927): Охорона природи на Україні. Харків, УКОПП. 12.
- Мезенцева Г.Г. (1968): Древньюоруське місто Родень Княжа гора. К.: Київ. ун-т. 1-184.
- Носов А.З. (1925): Державний заповідник ім. Т.Г Шевченка. - Україна: Науковий двомісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. 5 (14): С.183-186.
- Охороняймо пам'ятки природи (1930): Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпрянищини. Дніпропетровськ. 25.
- Підоплічко І.Г., Ющенко О.К. (1976): Заповідні скарби. К.: Радянська школа. 1-144.
- Погребенник В.П., Гриневецький М.П., Шищенко П. Г. (1978): Канівський державний заповідник. Путівник. Дніпропетровськ: Промінь. 1-79.
- Різниченко В. (1924): Геологічний нарис околиць Шевченкової Могили під Каневом. Київ. 8: 31-32.
- Скрипчинський В. (1925): Про організацію Державного лісостепового заповідника імені Т. Шевченка в районі його могили. - Культура і побут (додаток до "Вісти ВУЦВК"). № 11 (20 березня).
- Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814-1963. (1963): К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР. 305-306.
- Тарахан-Береза З.П. (1998): Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори. К.: Родовід. 325-330.
- Труды 1-го Всероссийского съезда по охране природы (1930): Под ред. М. П. Потёмкина, Б.П. Дитмара, С.А. Северцова. М.: Всероссий. общ-во охраны природы. 51.
- Хроніка. - "Вісти ВУЦВК". 1923. № 173, 5 серпня.
- Чорний М.Г., Продченко А.Л. (1993): Історичні та наукові аспекти діяльності Канівського заповідника. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні. Матеріали конференції. Київ. 23-28.
- Чорний М. Г. (1999): Канівський природний заповідник. - Заповідники і національні парки України. К.: Вища школа. 48-55.
- Чорна Л.О., Чорний М.Г. (2002): Канівський природний заповідник: шлях за 80 років. - Запов. справа в Україні. 8 (2): 82-94.
- Чорна Л.О. (2003): До історії створення заповідників біля могили Шевченка (за архівними документами 1923-1930 рр.). - Слово і час. 7: 60-63.
- Чорна Л.О. (2004а): Роль Володимира Васильовича Різниченка у створенні та становленні природних заповідників України у 20-х роках ХХ століття. - Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. 71-72: 85-88.
- Чорна Л.О. (2004б): Заснування та становлення Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка (1923-1931). - Черкащина в контексті історії України: Мат-ли Першої науково-красознавчої конференції Черкащини (16-17 квітня 2003 р.). Черкаси: Ваш дім. 247-253.
- Чорна Л.О. (2004в): Із втраченого: заповідник "Конча-Заспа". - Запов. справа в Україні. 10 (1-2): 100-104.
- Чорна Л.О., Чорний М. (2004г): Неповторний куточок України (Канівський природний заповідник). - Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка /В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.Є. Конверський та ін.; Передм. В.В. Скопенко. К.: Наша культура і наука. 395-414.
- Чорна Л.О. (2005): Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20-30 рр. ХХ ст. - Запов. справа в Україні. 11 (1): 64-74.
- Чорна Л.О., Чорний М.Г. (2007): Етапи становлення та діяльності Канівського природного заповідника. - Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк. 2: 240-247.
- Шалит М. (1932): Заповідники та пам'ятки природи України. Харків. 21.
- Шарлемань М. (1933): Матеріали до орнітології Державного лісостепового заповідника ім. Т.Г. Шевченка та його околиць (З праць Комплексної експедиції ВУАН до Канівського району в 1931 р.). - Журнал біо-зоологічного циклу ВУАН. 2 (6): 93-108.
- Ющенко О.К. (1985): Заповідники УРСР. К.: Радянська школа. 95.
- Яната О.А. (1923): Майбутній перший Державний Лісовий заповідник України імені Т.Шевченка. - Вісти ВУЦВК. № 199 (7 вересня).